

Ковельська міська рада
Управління культури, з питань релігій та національностей
Волинської облдержадміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Інститут дослідів Волині при СНУ імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Ковельський історичний музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії

Науковий збірник

Випуск 65

Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 27-й річниці незалежності України,
100-й річниці Української революції та
500-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права.
18 жовтня 2018 року, м. Ковель

Ковель, 2018

624 с.

КАТАРСИС: В ГОРНИЛІ АПОГЕЮ БОЛЮ, АБО ЛЕСЯ УКРАЇНКА: ДО ІСТОРІЇ ТЕКСТУ Й КОНТЕКСТУ

Лариса Петрівна Косач чотири рази в житті відвідала Мінськ. Тут вона познайомилася з Євгеном Миколайовичем (Євгенієм Ніколаєвичем) Чириковим та його сім'єю. Зі старшими Чириковими у неї склалися добрі, приятельські стосунки. Вони багато спілкувалися, обговорювали проблеми літератури та мистецтва. А в один з її приїздів до теперішньої столиці Білорусії навіть відмовили Ларису Петрівну зупинятися у готелі і запросили її мешкати у них. Тоді ці люди ще більше зблизилися, а тьотя Леся мала можливість погратися і погомоніти з їхніми дітьми. На одному з фото, нещодавно надісланому мені нащадком Євгена Чирикова — Михайлом Чириковим з м. Нижнього Новгорода (Російська Федерація), всі, крім наймолодшого сина письменника Георгія, бачилися з Лесею Українкою в Мінську. Вперше вона приїхала до теперішньої столиці Білорусі 6 лютого 1900 року в гості до свого близького друга Сергія Костянтиновича Мержинського (1870—1901), з яким познайомилась улітку 1897 року в Криму. І на той час (початок 1900 року) він вже приїздив до Києва і на Полтавщину в гостину до Косачів. Тому це був візит-відповідь Лариси Косач, після якого в квітні він знову відвідає Київ, а вже потім почнеться тяжке загострення його хвороби. Про всі обставини цих подій я вже достатньо докладно говорила в своїх публікаціях та книзі «Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів» [7;8;11;12;13], тому тут зупинятимусь тільки на мінському періоді їхнього спілкування. Мешкає поетеса в готелі і постійно зустрічається з Мержинським, а той, у свою чергу, знайомить її зі своїми мінськими приятелями. Про це Леся Українка напише матері Ользі Косач-старшій 11 (23) лютого 1900 року, вже з Петербурга: «В Мінську я познайомилась-таки з Чириковим і чималою компанією людей. Чириков показав велику *solidarité littéraire*¹ до мене і другого дня написав рекомендаційного листа до ред[акції] «Жизни» про мене; хоча я його, запевне, об тім не просила, але се мені дуже до речі, і я дуже вдячна своєму рекомендателю» [17,Т.11,с.165]. Що значило, у першу чергу, — ініціатива була від самого Є. М. Чирикова, і Леся Українка до нього з таким проханням не зверталась, а, може, й посоромилась щось просити. Але тут вже добре слово за неї замовив Сергій Мержинський. В свою чергу, одночасно з Чириковим, рекомендацію до цього журналу дав їй також інший співробітник, в той час відомий український і російський журналіст, співавтор Лесі Українки в перекладах творів Генріха Гейне українською Максим Славинський [13, с. 97—135], з яким у Євгена Чирикова були не тільки спільні петербурзькі життєві сюжети, але й у більш пізній період, адже вони обидва обрали місцем своєї вимушеної еміграції Чехо-Словаччину, Прагу (ця сторінка їхніх життєписів ще потребує більш докладного вивчення).

Лариса Косач пробуде в Мінську в свій перший приїзд до 9 лютого, після чого виїде в Петербург до сестри Ольги Косач-молодшої (в одруженні Косач-Кривинюк, 1877—1945), яка в той час навчалась на Вищих жіночих медичних курсах (першому в царській Росії Жіночому медичному інституті). З 10 по 20 лютого письменниця мешкає у гуртожитку медінституту і в ті дні відвідує редакцію журналу «Жизнь», куди передає дві свої статті «Два направлення в новейшей италянской литературе» та «Малорусские писатели на Буковине» [17,Т.12,с.606]. 20 лютого виїздить до Дерпта (Юр'їв, Тарту в Естонії), де в той час проживав із родиною і викладав в університеті її брат Михайло Косач (1869 — 1903) [17,Т.12,с.607]. Звідти 1 березня Леся Українка виїздить до Риги, де відвідує тітку Єлю — сестру батька Олену Антонівну Косач (в одруженні Тесленко-Приходько, 1845 — 1920) [17,Т.12,с.607]. А вже з Риги знову приїздить у Мінськ, зустрічається з Мержинським, Чириковими і Александровими. І 10 березня 1900 року повертається до Києва [17,Т.12,с. 607].

¹ Літературну солідарність (франц.).

Наступна зустріч у Мінську відбудеться після 2 вересня 1900 року, коли від друзів Сергія Костянтиновича та від його лікаря Лариса Петрівна дізнається про тяжке загострення хвороби Мержинського [17, Т. 11, с. 181—182]. В Мінську вона пробує до 22 вересня. Допомогала, чим могла, хворому. Консультувалась із лікарем і навіть пообіцяла другові те, що дізнається про можливість лікування в якомусь хорошому санаторії, куди поїде разом із ним [17, Т. 11, с. 182—183; 17, Т. 12, с. 608]. Датування у Лесі Українки, очевидно, більш правильне, бо свої листи вона писала по гарячих слідах подій, а Віра Александрова пригадувала про давно минуле через декілька десятиліть по тому. На жаль, цим планам не судилося збутися — хворому ставало все гірше. Лариса Петрівна намагається заробити якісь гроші, щоб вільніше, самостійніше почуватися в майбутній поїздці, тому турбується і про майбутні гонорари за статті, про якийсь заробіток перекладами, проте, добре розуміючи, що зароблених тяжкою працею коштів може не вистачати, адже «діло йде не про таку чи іншу перспективу життя, а просто про само життя...» [17, т. 11, с. 187]. Тому, незважаючи на всі інші обставини, добре знаючи, що мало чого доброго може її чекати цього разу в Мінську, вона зізнається сестрі Ользі: «Я думаю, що таки поїду, хоч би мені прийшлося для сього більше енергії потратити, ніж я потратила її за все своє життя. Нехай навіть се буде «жертва непотрібна», але я найбільш люблю приносити іменно такі жертви на олтар дружби — в сьому логіки мало, признаю, але що робить, се факт» [17, т. 11, с. 187—188]. Як відомо, при останній їхній зустрічі Мержинський, добре розуміючи все те лихо, яке тяжким фатумом ламало його майбутнє, скаже, що наступного разу вона приїде вже на прощання, тому її рапто-вий приїзд (без спеціального виклику) його злякає, отож і з'являються такі трагічно-розпачливо-благальні рядки у черговому листі: «Лілічко, серце моє! Прошу тебе, коли тільки можеш, заїдь у Мінськ до Серг[ія] Кост[янтиновича]. Від нього все такі страшні звістки, все гірше й гірше, хоч би ти побачила, який він тепер. Якщо будеш у нього, то наведи як-небудь розмову, чи не вважав би він можливим, щоб я приїхала тепер до нього. Він мені все пише про те, як ми поїдемо вкупі в санаторію, але де ж та санаторія, як же до неї вибратись? Коли от уже й зима, а в нього кров горлом іде і жар все більше й більше! Знов пише часом, що коли прийдеться застрянути на зиму в Мінську, то він устроїться якось незалежно [від своїх родичів — А. Д.] і попросить приїхати мене, але як же, власне, може він устроїтись?

Пише теж і про те, що при мені йому навіть гинути буде легше, але ж не можу я своїм раптовим, непрошеним приїздом дати зрозуміти: ось ти вже гинеш...

Я знаю, моя Лілеє, що се тяжка місія, яку я прошу тебе взяти на себе, але се неначе була б якась потіха мені з того, якби ти заїхала, я б, може, чогось довідалась, що вивело б мене з сеї примушеної пасивності» [17, т. 11, с. 195—196]. І, тільки зламавши ту трагічну «угоду прощання», 7 січня 1901 року Лариса Косач знову в Мінську. Перший час вона перебуває біля Сергія Мержинського декілька годин (ночами у нього часто тяжкі напади, і Сергій Костянтинович не хоче, щоб вона стала свідком цього жахливого стану), а увечері іде в сусідній будинок — флігель дому Нарейко, де орендує кімнатку [17, Т. 11, с. 202—213]. Але вже зовсім скоро буде залишатися біля ліжка Мержинського в квартирі самотніх тіточок Сергія Костянтиновича і вночі, адже його хвороба невпинно прогресує [17, Т. 11, с. 213—215]. У цей трагічний час Віра Данилівна Александрова змушена виїхати до Саратова, де її дочка повинна була народити дитину [1; 6]. Багато друзів Сергія Мержинського з революційного підпілля перебували у в'язницях та на засланнях далеко від Мінська. Поруч були в першу чергу Чирикови. Зауважимо також, що у Сергія Костянтиновича була відкрита форма туберкульозу, тому навіть ті, хто наважувався його відвідувати (а Лариса Косач ще й доглядати) наражалися на смертельну небезпеку. Але в часи Лесі Українки тією хворобою нікого не можна було подивувати, тому в період ремісії Леся Українка гляділа менших Косачат, контактувала з друзями.

Зі старшими Чириковими у Лариси Петрівни склалися добрі, приятельські стосунки. Вони багато спілкувалися, обговорювали проблеми літератури та мистецтва. І, як бачимо, в один з приїздів до Мінська (очевидно, в березні чи вересні 1900 року — а, може, й обидва рази) Чирикови навіть запросили її пожити у них. Ось як описує Віра

Александрова мінських приятелів Лесі Українки: «Сам Чириков оказался веселым, добродушным, симпатичным человеком, а жена его — очень красивой, молоденькой женщиной. У них мы встретились с Сергеем Константиновичем Мержинским, сослуживцем Евгения Николаевича Чирикова. Мержинский поразил нас своей наружностью: нежный матово-бледный цвет лица и при черных волосах большие блестящие синие глаза под красиво очерченными густыми бровями. У него был несколько болезненный вид и тихий, глуховатый голос, какой всегда бывает у слабогрудых. [...] Он нравился решительно всем, кто только знал его. Деликатный, ровный в общении с людьми, мягкий, искренний, правдивый, он необычайно привлекал к себе. В нем были гармонично слиты телесная и духовная красота, и в этой гармонии и лежала разгадка его обаятельности. С Чириковым он был очень дружен и был их постоянным гостем, а когда познакомился с нами, то и у нас стал бывать очень часто» [1, с. 195—196]. А ось портрет Лесі Українки того ж періоду: «Лариса Петровна произвела на нее [Ольгу Александрову, дочку Віри та Олександра Александрових — А. Д.] впечатление очень умной, начитанной и интересной женщины» [1, с. 196]. Сама ж Віра Данилівна говорила про Ларису Косач, що вона «очень умная и чуткая» [1, с. 201].

І, мабуть, найважливіше (ніяким чином не применшуючи офіри письменниці на оltар порятунку дорогого друга) — тоді ж, дякуючи рекомендаціям Євгена Чирикова і Максима Славинського, Леся Українка стала співробітником петербурзького журналу «Жизнь». Лариса Косач почала готувати для видання огляди світової літератури, проявивши себе прекрасним журналістом і літературознавцем. Поруч із ліжком хворого Мержинського вона примушувала себе працювати, переборюючи всю трагічність ситуації. Адже фізичне навантаження, розуміння своєї беспомічності перед обставинами й пекельний моральний стан могли довести письменницю до божевілля. Отож робота в таких жахливих умовах для неї також була спасінням. Тут вона писала статтю «Народничество в Германии», а 12 січня відправила у Петербург «Новейшую общественную драму», яку незабаром заборонить цензура [17, Т.12, с.609]. Готує матеріали для майбутньої статті про драму Г. Гауптмана «Михаэль Крамер», з часом закінчить цю роботу, відішле до Петербурга, пізніше ж (після закриття журналу в червні 1901 року) ще довго шукатиме цей текст, і він знайдеться в одному з архівів через шість десятиліть після її смерті (ця стаття довгий час вважалася втраченою, але в середині 1970-х була віднайдена в Центральному партійному архіві Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПРС і вперше опублікована в перекладі українською в журналі «Всесвіт», 1976 г., № 3 [оригінал — ф. 170, оп.1, ед. хран. 151, лл. 1—60]).

В одному з листів Лесі Українки до батьків говориться про те, що це, мабуть, великий егоїзм працювати біля ліжка вмираючого, але, коли вона озвучила це, Мержинський відповів: «Я люблю, когда около меня люди работают» [13, с.63]. І вона ПРАЦЮЄ, зібравши в кулак останні сили і попросивши своє серце замовкнути.... Але цей надлюдський біль всеодно проривається з розтерзаної душі поетеси, кристалізуючись в дивовижну інтимну лірику, яку вона не дозволить публікувати до самої смерті. І тільки в період Другої світової війни сестра Лесі Українки і хранитель її архіву Ольга Косач-Кривинюк передасть ці автографи видатному українському літературознавцю Марії Деркач, і у 1947 році вона вперше опублікує їх у книзі «Леся Українка. Неопубліковані твори» [18].

Ці поїздки письменниці до Мінська деким сприймалися не дуже доброзичливо — наприклад, одна з учительок, яка колись привела свій клас до Київського музею Лесі Українки, злостиво зауважила, як це молода й невінчана жінка посміла поїхати в гості до такого ж молодого чоловіка?! Нехай це зауваження так і залишиться на її совісті, бо ж майже так сприймали перші приїзди Лариси Косач тітоньки Мержинського, старі діви. У літературі гуляє ще один дражливий сюжет — як могла Леся Українка (і як смів Сергій Мержинський?!) писати під диктовку Мержинського листи до «колишньої коханої» Сергія Костянтиновича — Віри Крижанівської-Тучапської?! Але ж могла. Бо добре знала їх усіх, адже і Крижанівська, і її чоловік Павло Тучапський були не тільки приятелями Мержинського ще зі студентської юності, але й приятелями-сусідами

родини Косачів. Вони перед арештом і засланням мешкали у флігелі будинку №97 на Маріїнсько-Благовіщенській, у дворі. Про спілкування з ними я писала у спеціальних есеях своєї документальної книги «Сподвижники» [13]. І, як мені відомо, Мержинський ніколи й ніякого роману з майбутньою дружиною свого товариша не мав. У марксистському гуртку, до якого вони належали, було пару дівчат і багато юнаків. Всі вони були закохані в тих своїх посестер (десять в одну!), але, зважаючи на свій юнацький максималізм, домовилися, що одружуватися ніколи не будуть, дітей народжувати не будуть, а віддадуть себе повністю на політичну боротьбу. Це були революціонери-романтики першої хвилі, молоді, наївні, окрилені. Про агресивних більшовиків тоді ще й мови не було. І Мержинський помер задовго до їхньої появи на політичній арені.

Ще один міф про дружбу Лесі Українки й Сергія Мержинського, який мені доводилося чути в стінах Київського музею Лесі Українки, коли одні говорили: «Ну, що та ваша Леся Українка? От Мержинський! Він же видатний марксист! А вона хто?» — і на противагу їм, звучало: «Ну, що той ваш Мержинський — якийсь жалюгідний хворий журналіст! От Леся Українка — геній!». Отоді й почалася моя пошукова робота за цією темою. Тоді було зібрано безліч документів і матеріалів про друга Лесі Українки, у музеї була відкрита велика виставка (цілий експозиційний зал, сьогодні — меморіальна вітальня Косачів), мною готувалися статті і книги на підтвердження того, що ці люди гідні одне одного. Отож писали вони ті листи з Мінська на заслання Вірі Крижанівській-Тучапській, ЯК ДАВНЬОМУ ДРУГОВІ, з яким необхідно поділитися болем у ту священну мить перед відходом Мержинського в засвіти.

С. К. Мержинський — і справді один з перших соціал-демократів у царській Росії, журналіст, який публікував статті, зокрема, про експлуатацію дітей-робітників. Служив у Державному Контролі Лівано-Роменської залізниці разом із Є. М. Чириковим. Цю людину Леся Українка щиро кохала і, очевидно, вони могли будувати якісь плани про спільну родину, бо друзі (серед них Чирикови, Александрови, лікар С. К. Мержинського С. С. Еліасберг) називали її нареченою Мержинського [1; 2; 13, с.61]. На жаль, тяжка хвороба обох (у Л. П. Косач — кістковий туберкульоз, у С. К. Мержинського — сухоти, якими в Мінську від нього заразилась і Лариса Петрівна) не дали можливості Ларисі Косач стати «пані Мержинською», як написала в одному зі своїх віршів відома українська поетеса та філософ Оксана Забужко. Але, завдячуючи пережитій Лесею Українкою трагедії (як би дико це не звучало), у ті далекі дні зародилося дещо більше, адже, пройшовши через катарсис болю, в одну з найстрашніших ночей 18 січня (є дані і про ніч з 14 на 15 лютого), коли Сергій Костянтинович забувся в тяжкому сні після чергового нападу, вона вже не могла заснути і написала свою першу в житті драматичну поему «Одержима» [2, с. 186; 13, с. 64; 17, Т. 12, с. 609], з якої починається зовсім новий етап у творчості Лесі Українки, а вона стає автором драматичних поем шекспірівського рівня.

Свідком народження Лесі Українки-драматурга був Сергій Мержинський, коли вона читала йому українською свою першу драму (ще в прозі) «Блакитна троянда» і просив зробити переклад російською, щоб цей твір могло пізнати якомога більше читачів і глядачів. Просила її зробити це і мати — українська письменниця Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач-старша, 1849—1930). Для Лариси Петрівни це була занадто тяжка праця, адже набагато краще втілювати якийсь новий творчий сюжет, тому вона, жартуючи, називала маму і коханого «ворогами літератури» (Лариса Косач автопереклад зробила, а з її чернеток подруга Наталя Вишинська-Гроздова переписує начисто російський текст [Відділ рукописних фондів і текстології інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, фонд 2 (Лесі Українки), од. зб. 816].

Ось портрет «ворога літератури» С. К. Мержинського від сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк: «Він був російської культури. Але читав і розумів добре українську мову і до українства був дуже прихильний. Була це людина високої інтелігентності, освічена, культурна, мила, симпатична... Тонкою, лагідною вдачею вони були подібні один до одного» [13, с. 53]. У свою чергу, Леся Українка засвідчує те, ким був для неї цей чоловік: «[...] він завжди мене розуміє і вірить мені, як своєму найближчому другові» [17, т. 11, с. 186].

Віра Данилівна Александрова доповнила характеристику Мержинського непідробними, дуже важливими штрихами: «Этой зимой я, Сергей Константинович и моя дочь иногда читали вместе. Между прочим, Сергей Константинович прочел нам вслух только что переведенную новую пьесу Ибсена «Когда мы, мертвые, пробуждаемся», а мой муж, вообще прекрасный чтец, прочитал нам одну из любимых гауптмановских вещей «Ткачи», чем привел Сергея Константиновича в восторг. [...] Когда стало совсем тепло, мы с Сергеем Константиновичем часто ходили в городской сад. В самой уединенной части парка, куда слабо доносились звуки играющей на трекке музыки, мы облюбовали скамейку и просиживали на ней целые часы, толкуя обо всем на свете, но главным образом о литературе и искусстве. Мы разбирали с ним вместе разных писателей русских и иностранных; Сергей Константинович обладал тонкостью понимания и огромным художественным чутьем. Он преклонялся перед гением Достоевского, но называл его страшным, а Толстого признавал только как великого художника, но не философа. Любил он Мопассана, а у Гауптмана его любимыми вещами были: «Одинокие», «Ганнеле», «Ткачи» и особенно «Потонувший колокол», у Бьернсона считал «Свыше наших сил» выдающимся, необыкновенно сильным произведением и вполне разделял взгляды Бьернсона, выраженные им в «Перчатке». Самую высокую оценку он давал Ибсену, в которой увлекал его символизм некоторых его пьес. О «Пер Гюнте» мы долго и много толковали. Очень нравился ему и «Брандт». С. К. был довольно сведущ в истории искусства. Его особенно интересовала эпоха Renaissance'a, и он восторгался Botticelli» [1, с. 197].

Коли ж Леся Українка писала «Одержиму», Сергій Костянтинівч вже не міг поцінувати новий твір — його хвороба вже переходила в туберкульозний менінгіт. Але поруч були Чирикови. Можливо, вони першими бачили ці, щедро зрошені сльозами, чернетки. Пізніше з тих листочків текст поеми перепише в Чернівцях подруга Лесі Українки, українська письменниця Ольга Кобилянська, а Лариса внесе необхідні правки [Відділ рукописних фондів і текстології інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, фонд 2 (Лесі Українки), од. зб. 799 — чернетка; фонд 3 (Івана Франка), од. зб. 1625 — чистовик].

Свого часу в родині Косачів та їхньому оточенні щиро сприйняли появу в публікації та на сцені п'єси Чирикова «Євреї», переживали, коли реакційна критика переслідувала автора, сприяли її популярності в українському товаристві. Леся Українка була великою шанувальницею творчості Євгена Миколайовича, але, можливо, набагато ближчим був він для неї, як друг, який прийшов у її життя в найтяжчий період, підтримував, розумів, заспокоював. Колись заступник директора з наукової роботи у нашому музеї п. Вадим Скуратівський поставив нам, молодим науковцям, запитання, а чому це Леся Українка дружила з третьорядними російськими письменниками, але «ігнорувала» видатних? Ну, щодо видатних, то це питання риторичне. Але і справді не дружила вона ні з Толстим, ні з Горьким. А дружила з Чириковим. І мало хто знає про те, що він був тоді найпопулярнішим белетристом Росії, а вже за ним ішли Вересаєв і Горький. Толстой та інші були за списком далі. Відповідь однозначна — Чириков ніколи й ні за яких обставин не прислужував владі, був до неї у діяльній опозиції. Саме тому був відправлений до Мінська, в провінцію, щоб не мозолив зайве очі у столицях і не наробив якоїсь ще шкоди царизму. Тому саме цей чоловік, а ніхто інший, став другом Лесі Українки, бо він добре розумів усе те, що виборювала своїм подвижницьким чином письменниця, щиро співчував національним прагненням українців. Ми добре знаємо долю тих друзів Лесі Українки з України, які дожили до Української Національної Революції 1917—1921 років, і яка гірка доля і мученицька смерть судилася їм, але не завжди розуміємо, що представники інших націй царської, а потім радянської (СРСР) Росії потерпали зокрема від більшовицьких вбивць. Про поневіряння Чирикових на батьківщині і душевне пекло еміграції я описала у есеї «Звір з безодні» [10], назву якого взяла від роману Чирикова про жахіття так званої «громадянської війни». Очільником нової держави став колишній студент (як і Чириков) Казанського університету Володимир Ульянов (Ленін), і саме він таємно передав Євгенові Миколайовичу, щоб той пошвидше

виїздив з Росії, бо інакше буде розстріляний, як це й сталося з багатьма їхніми колишніми спільними знайомими.

Леся Українку багато років називали не інакше, як революціонеркою. І не тільки тому, що намагалась вивчати новітнє для тогочася вчення марксизму і навіть створила разом із друзями соціал-демократичну групу УСД (про це докладніше у моїй книзі «Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів» [13]). Але набагато більшою революціонеркою була вона у своїх творах. Та це зовсім не означає того, що вона писала вірші-агітки (хоча одна з цитат і була свого часу використана епіграфом у прокламації [13, с.166]), а її революційність була набагато більшою у внутрішньому нерві твору, у новаторській формі викладу і живлющих ідеях. Тому іноді після появи в журналі публікації чергової її драми номер видання конфісковували, а редактор потрапляв за ґрати [17, Т.12, с.626 — 627]. І цей інтелектуальний вибух у творчості поетеси почався саме у Мінську, багато в чому на очах у Чирикових.

У тій своїй мінській біді Лариса Косач не була самотньою (якщо не мати на увазі психологічно-філософської САМОТНОСТІ МИТЦЯ). У першу чергу її підтримувала родина — батько, мати, брати, сестри. Але вона, добре знаючи те, в якому душевному пеклі перебуває сама, не дозволила нікому з найрідніших приїхати до неї. Тоді молодша сестра Ольга Косач (Ольга-молодша, пізніше в одруженні Косач-Кривинюк) написала до Астрахані, де перебував у засланні її наречений Михайло Кривинюк (1871—1944), один з найближчих друзів Лесі Українки [13, с. 72 — 83]. І просила його одразу ж після звільнення терміново їхати до Мінська. Що він і зробив, хоча перед від'їздом і виконував ще одну не менш важку місію — допомагав дружині товариша з України Ювеналія Мельникова доглядати вмираючого чоловіка [2, с. 197; 3, с. 259; 13, с. 65, 75—77]. Тут він вдруге пройде той же трагічний шлях.

З (16) березня 1901 року Сергій Мержинський помирає. Поруч в час смерті найближчі — С. С. Еліасберг (лікар), К. В. Мержинський (батько померлого), Михайло Кривинюк і Лариса Косач (тітоньки у найтяжчі дні ховалися в сусідній кімнаті) [12, с. 65]. Чирикови разом з родичами Мержинського, Ларисою Косач та Михайлом Кривинюком були присутні на похороні С. К. Мержинського (Кривинюкові довелося взяти організаційні питання на себе) 5 березня 1901 року на Переспенському кладовищі на Сторожовці (кладовище і могила друга Лесі Українки не збереглися) [13, с. 65].

У ті дні (з 23 лютого) Михайло Васильович Кривинюк познайомився з Чириковими, а, від'їжджаючи з Ларисою Петрівною до Києва, пообіцяв Євгенові Миколайовичу збирати й надсилати йому матеріали для фельетонів «Провинциальные картинки», які Є. М. Чириков постійно публікував у журналі «Жизнь». Свою обіцянку М. В. Кривинюк виконав [13, с. 79].

Як вже вказувалося вище, мінськими друзями Лесі Українки і родини Чирикових були також Віра Данилівна і Олександр Федорович Александрови (про них більш докладно в моїй статті «Былі сябрамі Лесі Українкі» [6]). Александров служив у акцизному відомстві, а Віра Данилівна — дочка відомого в той час українського і російського письменника Данила Мордовця, автора безлічі популярних свого часу історичних романів. Сім'ї Чирикових і Александрових були серед тих, хто в Мінську створив Товариство красних мистецтв (про це писав лікар, історик і журналіст Яків Басін [2]). В роботі товариства брав участь і Сергій Мержинський. В. Д. Александрова залишила дуже теплі спомини про своє спілкування з Лесею Українкою, Сергієм Мержинським, Євгеном Миколайовичем і Валентиною Георгіївною Чириковими «Леся Українка и С. К. Мержинский» [1]. Вони свого часу були опубліковані у збірнику спогадів про Леся Українку, у виданні 1971 року, підготовленому літературознавцем світового рівня, колишнім киянином Олександром Дейчем [1]. Во славу Лесі Українки разом із другим юністю поетом, перекладачем і вченим-подвижником Максимом Рильським він став ініціатором багатьох видань українських класиків у російських перекладах і сам переклав драматичні поеми Лесі Українки «Адвокат Мартіян», «Йоганна, жінка Хусова», «Оргія», став упорядником видань творів Лесі Українки, перекладених російською. Пізніше багато рукописів і машинописів цих перекладів з правками М. Т. Рильського

були подаровані вдовою Олександра Дейча Євгенією Малкіною-Дейч Київському музею Лесі Українки.

В кінці 1970-х років (в час моєї декретної відпустки з осені 1976 по осінь 1977 року) до Київського музею Лесі Українки вперше приїхав Яків Басін, який почав працювати над нарисом (пізніше цей проект переріс в документальну повість «Зов Прометея» — перша назва «Терновый венец») про Сергія Мержинського. Вивчивши деякі матеріали музею та Інституту літератури, він продовжив консультиватися зі мною, і вже разом ми поринули в подальший пошук. На початку 1980-х Я. З. Басін познайомився з ученим із Білоруського державного університету Михайлом Іоськом, який саме тоді працював над другим виданням своєї книги «К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Белоруссия» [3], два розділи в якій були написані Іосько у співавторстві з Басіним. Один із цих нових розділів — «Верность долгу» [3, с. 243 — 263] — був присвячений українському і білоруському соціал-демократу Сергію Мержинському.

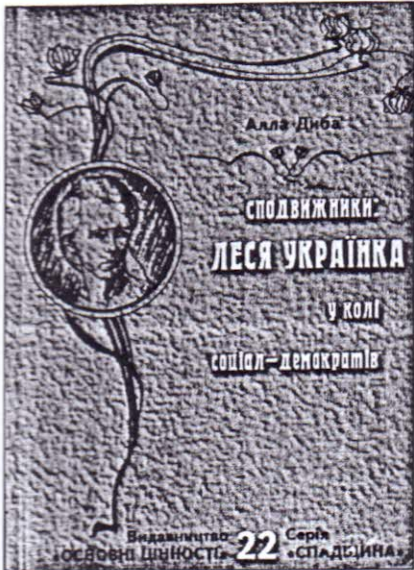
У ті далекі роки ми з Басіним також активно співпрацювали з відомим білоруським поетом і перекладачем, багаторічним в'язнем радянських тюрем і таборів Сергієм Граховським. Ми консулювали Граховського в час написання ним поеми «Ростань на світанні» [5] та есею «Мірыям і Месія» [4], написаних на документальній основі, а він — у свою чергу — допоміг нам добитися найменувань вулиць у Мінську іменами Лесі Українки та Сергія Мержинського. В цей же період ми познайомилися і з нащадками Чирикових — дочкою Валентиною Євгенівною Чириковою-Ульяніщевою (м. Горький — тепер Нижній Новгород, Росія) і синами Євгена Чирикова-молодшого з Мінська і Ташкента, дякуючи чому вдалося дізнатись і розшифрувати багато важливого, раніше невідомого, а також одержати цінні матеріали до фондів музею [13]. Спробували ми шукати в архівах і серед нащадків матеріали про сім'ю Александрових. Нам навіть пообіцяла свою допомогу родичка Миколи Чернишевського, але, на превеликий жаль, незабаром вона померла і нічого допомогти не встигла, хоча й стверджувала, що необхідне для нас знає [9]. А зі смертями Михайла Іоська (багатостраждальну книгу, в якій невідомий цензор постійно вносив правки у цитати з документів Маркса і Леніна, поклали, зрештою, авторів в труну) і Сергія Граховського, еміграцією Якова Басіна та моїми особистими важкими обставинами ця робота на певному етапі була припинена.

Підсумувати все сказане мною вище мені хотілося б цитатою з листа Лесі Українки, датованого березнем — квітнем 1900 року, до редактора журналу «Жизнь» Володимира Поссе (1864—1940). Ці слова багато в чому пояснюють те, що значили для неї і нові мінські знайомі, які не тільки прекрасно розуміли, якого рівня письменник, людина величезного інтелектуального потенціалу з'явилася серед них у ті дні, але й гідно підтримали її в біді, котру їй довелося переборювати: «[...] позвольте мне выразить Вам благодарность за Ваше, глубоко тронувшее меня, доверие ко мне и к моим силам. Ваш товарищеский тон, впрочем, не удивил меня, т[ак] к[ак] я видела такое же отношение ко мне еще в Петербурге в Вашем кружке, в который я пришла случайным гостем и ушла собратом» [17, Т. 11, с. 173].

У одному з моїх давніх досліджень, яке ми свого часу почали разом із моїм сином, доктором філософських наук Юрієм Чорноморцем (Дибою) на замовлення газети Євгена Сверстюка «Наша віра» у 2000 році, а згодом цей пошук було продовжено в публікації аналітичної вчительської газети «Українська мова та література», є такий висновок: «Основною темою драматургії Лесі Українки є неминучість страждань особистості при зіткненні з бездуховністю світу, притому що особистість, переборовши себе, відроджується, набуває невимовної краси й самотності, тоді як інший світ страждає без усвідомлення святого сенсу страждань. [...] Сама Леся Українка жила не лише сподіванням відродження, але й повсякчасним надлюдським переборенням страждань у катарсисі творчості. Звідси — величезна правдивість її драматургії, що завжди актуальна, доки існує світ і в ньому не вибувають людські страждання» [14].

Пережите письменницею у мінський період мало не тільки значний вплив на погіршення її фізичного стану, озвавшись новими проявами хвороби, але, мабуть, набагато більше ці дні стали відправною точкою зовсім нового етапу творчості, — того, який

літературознавці назвуть драматургією шекспірівського рівня в українській літературі. 13, 14 січня 1903 року Леся Українка напише до Івана Франка з італійського Сан-Ремо: «Ви он кажете, що в моїй «Одержимій» епічний тон не витриманий, що навіть вона лірична. Діло сьогодні пішло на щирість, то я признаюся Вам, що я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...» («Я з того створила драму...» (франц.) » [17, т.12, с.18].

Алла Діба.
Сподвижники.

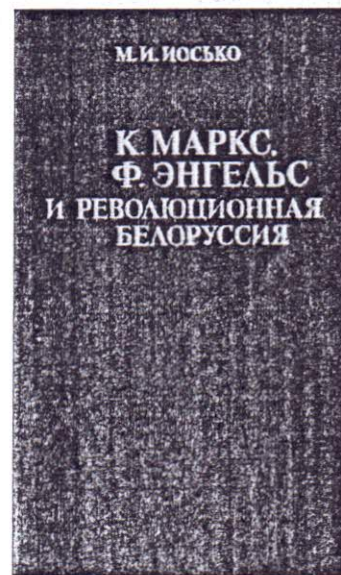
Яків Басін.
Зов Прометейя.

Леся Українка.
Неопубліковані твори.

Максим Славинський.
Вибрані твори.

Михайло Іосько.
Карл Маркс, Фрідріх
Енгельс і революційна
Білорусія.

Сергій Мержинський.

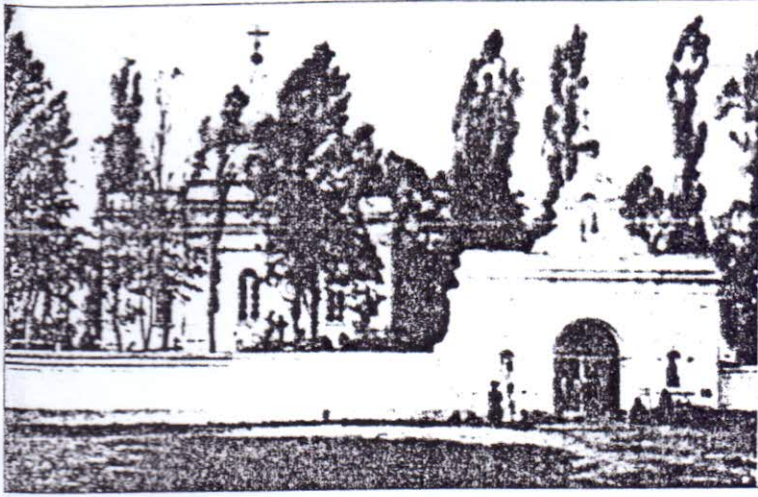
Ювеналій Мельников.

Максим Славинський.

Леся Українка.

*Вхід на старе кладовище
у Мінську, де був похований
Сергій Мержинський.*

*Мінськ — Minsk. № 13.
Сборная площа і колегіум.*

Красиви старого Мінська.

*Є. М. та В. Г. Чирикови після весілля.
Казань, 1890-ті роки.*

Сім'я Чирикових. 1910 р.

Є. М. та В. Г. Чирикови. Прага, 1931 р.

Ольга Косач-молодша та Михайло Кривинюк.

Олена Косач (Тесленко-Приходько). Ольга Косач-молодша, Михайло Кривинюк, Ольга Косач-старша, Аріадна Драгоманова.

Яків Басін.

Михайло Іосько.

Сергій Граховський.

Петро Машеров.

Вулиця Сергія Мержинського в Мінську.

1. Александрова Вера. Леся Украинка и Сергей Мержинский // Леся Украинка в воспоминаниях современников. Перевод с украинского / Составление, вступительная статья и комментарии Александра Дейча. — Москва: Художественная литература. — 1971. — 512 с.: ил. — С.

2. Басин Яков. Зов Прометей: Повесть о Сергее Мержинском. — Минск: Мастацкая літаратура. — 1987. — 223 с., 8 л. ил.

3. Басин Яков, Иосько Михаил. Верность долгу // Иосько Михаил. К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Белоруссия. — Минск: Издательство «Университетское». — 1985. — 267 с., ил. — С. 243 — 263.
4. Грахоўскі Сяргей. Мірыям і Меся / Грахоўскі Сяргей. Так і было: Атыкулы. Успаміны. Эсэ. — Минск: Мастацкая літаратура. — 1986. — 271 с., 4 л. іл. — С. 185 — 206.
5. Грахоўскі Сяргей. Ростань на світанні // Грахоўскі Сяргей. Выбранныя творы ў двух тамах. Том 2. — Вершы, паэмы, казкі, пераклады. — Минск: Мастацкая літаратура. — 1983. — 414 с., 1 л. партр.; — С. 170 — 185.
6. Дыба Алла. Былі сябрамі Лесі Українкі // Літаратура і мастацтва (Мінск). — 1990. — 9 марта. — С. 16.
7. Дыба Алла. «Він був другом її ідей...»: Леся Українка і С.К. Мержинський // Українська мова і література в школі. — 1990. — №1. — с. — С. 78 — 83.
8. Дыба Алла. До біографії С. К. Мержинського // Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. — Київ: Наукова думка. — 1984. — с. — С. 180 — 183.
9. Дыба Алла. Ждем сообщений о Лесе Украинке // Коммунист (Саратов). — 1986. — 17 сентября. — С.²
10. Дыба Алла. Звір з безодні: Декілька штрихів до портрету ідола // Українське слово — Літаври. — № 7. — Вересень 2015 р. — С. 14.
11. Дыба Алла. «На олтар дружби»: Нові штрихи до великої біографії // Літературна Україна. — 1981. — 6 березня. — С. 3.
12. Дыба Алла. «Свяцілі ў змроку толькі дзве душы...» // Літаратура і мастацтва (Мінск). — 1985. — 7 июня. — С. 16.
13. Дыба Алла. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. — Київ: Основні цінності. — 2003. — 174 с., іл.
14. Дыба Алла. «Сяйво далекої зірниці»: До проблеми особистісного і творчого феномену Лесі Українки // Українська мова та література. — №17 (225), травень 2001. — С. 4.
15. Дыба Алла. Унікальний архив передан в Киев семьей горьковчан Чириковых // Горьковская правда. — 1985. — 28 июля. — С. 7.
16. Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Репринтне видання — Луцьк: Волинська обласна друкарня. — 2006. — XVI с. + 928 с.: іл. 13 с..
17. Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. — Т. 11. — Київ: Наукова думка. — 1978. — 480 с.; Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. — Т. 12. Київ: Наукова думка. — 1979. — 696 с.
18. Леся Українка. Неопубліковані твори: З рукописів підготувала до друку Марія Деркач. — Львів: Вільна Україна. — 1947. — 144 с.

² Наскільки я пам'ятаю, мені дісталась вирізка з газети, де не було вказано сторінки — А. Д.